УДК 811.161.2.2’282

Віктор Мойсієнко
(Житомир)

ТЕРМІНИ ДЛЯ НАЗИВАННЯ МОВИ, ЯКОЮ ПИСАНІ ПАМ’ЯТКИ НА УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV-XVII СТ.

У статті проаналізовано терміни, що використовуються у спеціальній (лінгвістичній, літературознавчій, історичній) літературі для називання мови писемних пам’яток, писаних кирилицею на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст.; запропоновано власний погляд на вживання назв: “руська мова”, “проста мова”, “словено-роська мова”, “книжна українська мова”, “західноруська мова”.

Ключові слова: *літературно-писемна мова, розмовна мова, “руська мова”, “проста мова”, мовна ситуація*

The article focuses on the analysis of the terms used in special linguistic literature, written on the territory of Ukraine and Bilorussia in the 14-17th centuries. We offer a new point of view on the usage of some terms.

Key words: *literary written language, spoken language, Rusinian language, bookish language, language situation.*

Мові, що була за походженням староболгарською, яка потрапила разом з прийняттям християнства на Київську Русь, судилася унікальна доля: від цілковитого домінування в якості однієї із літературно-писемних, зрештою, утвердження як національної (з незначними домішками регіональних розмовних рис) в Московії, до фактично цілковитого забуття (збереження лише в обряді православної церкви Московського патріархату) в Україні та Білорусі. У ранній період (одразу після проникнення на нові землі) вона була єдиною літературною. З часом у систему (в принципі напівчужої мови) втягуються писарями (свідомо чи несвідомо) місцеві розмовні елементи. У науці за таким варіантом староболгарської із деякими “руськими” особливостями міцно закріплюється термін “давньоруська мова”[1]. Цією мовою створені найдавніші писемні пам’ятки з теренів Київської Русі (переважно південної), а з часом (від XIV ст.) вона (мова) стає офіційною в іншому геополітичному утворенні – Великому князівстві Литовському, де відома вже під назвою “руська”. Постає вона, зрозуміло, на основі тогочасної літературної давньоруської, до якої з часом все більше проникають українські та білоруські живомовні особливості, тобто “руська” мова онароднюється в білоруському та українському напрямку. У зв’язку з чим мовознавці і ведуть відлік початкам української і білоруської мов саме від цього часу, називаючи й інтерпретуючи офіційну мову ВКЛ по-різному. У цьому параграфі ми не ставимо за мету проаналізувати діалектну базу “руської” мови (це зроблено в інших параграфах), а лише намагаємося виявити та прокоментувати наявні в мовознавчій науці назви літературно-писемних мов

[1] Термін абсолютно логічний, і з мовного (українського) погляду виправданий. У російській мові закріпилася назва „древнерусский”. Внаслідок занепаду Києва відбулося відторгнення назв „Русь”, „руський” від Малої (серцевинної) Русі на Русь Московську (Велику). Після ж остаточного загарбання Москвою України-Русі і утвердження назв „Україна”, „український” за Малою Руссю та „Россия”, „русский” за Московською лінгвістична термінологія зовсім перестала відповідати реальному стану речей. Поняття „древнерусский язык” прямо ототожнюється із російською мовою у її найдавнішому вияві (періоду Київської Русі), український та білоруський відповідники відповідно „давньоруська” та „старажытнаруска” ніби прямо цього періоду не стосуються: це давня мова Росії, а не України і Білорусі. Тому останнім часом в українському мовознавстві запропоновано низку інших назв для найдавнішого писемного періоду української мови: давньоукраїнська (Шевельов), давньоруськоукраїнська (Німчук).

на кириличній основі, що функціонували на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст.

Сучасники-творці цієї мови називали її переважно "руською". Чи не першу таку згадку знаходимо у білоруса Скорини: "библія руска", "всю библію рускаго языка" (цит. за [Карський Наречие: 253]). Так само називали цю мову діячі української та білоруської культури. Перекладач Пересопницького Євангелія в кінці рукопису стверджував, що книга перекладена "изъ языка блъгарского на мовоу роускоую" [Чепіга ПЄ: 26]; В.Негалевський "ся єсми важилъ жє с полского языка на речъ рускую писма нашого нового тєстамє(н)ту прєложилъ" [Назаревський: 119]; В.Тяпинський, перекладаючи Євангеліє, хотів, щоб книга про слово Боже "зсловєнского абы имъ тєж их власным єзыком роускимъ вдроукоу вышла" [Владимиров Предисловіе: 1]. Іноді поряд із назвою "руська" вживали сучасники термін "проста". Видавець Учительного Євангелія 1569 року Григорій Ходкевич зауважував: "Помыслилъ былъ єсми, иже бы сію книгу, вырозумћнія ради простыхъ людей приложити на простую молву". В іншому його виданні в передмові читаємо: "зась прє нєзнаємость и нємћєтность языка словєнского многих … знову прєложєньємъ єго на языкъ нашъ простый рускій якобы з мєртвыхъ вскрєшонъ" (цит. за [Карський Наречие: 253]). Взагалі народну, зрозумілу для більшості мову, якою писали свої твори учені люди, називали: "руський (рускїи, роський, роскїй) языкъ, діалєктъ", "рєчъ руская" "простый языкъ", "проста мова", "діалєктъ домашний" [Чепіга 1995: 275], а нерідко взагалі вживали одразу два терміни. Так, Лаврентій Зизаній тлумачить "рєчєнія ... из словєнскаго языка на простый рускій діалєктъ". Так само називають цю мову монахи Віленського братства, що переклали Учительне Євангеліє 1616 р.: "на язык наш простый Руській" [М'якишев 2000: 169]. Для означення розмовної мови часом трапляється назва "литовська", що, мабуть, було синонімом "руська". Зокрема, Лаврентій Зизаній слово "катехізис" коментує "по-литовски оглашеніе". Хоч тут варто згадати і відоме в науці тлумачення Памви Беринди у своєму словнику лексеми *півень*: "п¾тель: чески и руски. Когут. Волынски п¾вень. Литовски петухъ" [Владимиров Скорина: XII], де литовська і руська назви протиставляються.

Плутанина в назвах офіційної мови ВКЛ з'являється вже невдовзі після появи самого терміну "руська мова". На московськім перекладі XVII ст. книжки українського письменника Іоаникія Галятовського "Небо новоє" (1665 р.) написано, що її перекладено з білоруської мови. Так само названо мову українського твору К.Транквіліона-Ставровецького "Зерцало богословіи" (1692 р.): переклад "съ бћлоросійскаго языка на чистый словенскій діалектъ". У Росії саме "білоруською" називали цю мову до половини XIX ст. Митрополит Є.Болховитинов твердив, що "бћлорускій языкъ книжной перешелъ в Кіевъ, для книгъ же" [Огієнко Розмежування: 176-177], автор статті "Бћлоруссы" в Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона також твердить, що "На бћлорусскомъ нарћчіи писались литовскіе акты, грамоты и всћ публичные акты до временъ Стефана Баторія. Такимъ образомъ этотъ языкъ является оффиціальнымъ съ XIV и почти до XVII столћтія" [Брокгауз-Єфрон 9: 232-233]. "Литовсько-руською" називали її І.Сахаров, І.Каратаєв [Карський Наречие: 254]. У праці, присвяченій аналізу термінів на позначення мов у ВКЛ, В.М'якишев відзначає, що в різні часи цю мову називали: білоруська (Сопіков 1813), старобілоруська (Гумецька 1958), литовсько-руська (Кеппен 1819), руська (Греч 1822), польсько-руська (Востоков 1842), західноруська (Коялович 1864), російською ("русский, читай великорусский" – Siarczyński 1843 та особливо Чарнецький 1867), книжна малоруська (Житецький 1889), давнє західноруське наріччя (Карський 1893), українська (Лащенко 1923), староукраїнська (Гумецька 1958). Крім цих ще пропонувалися, але не прижилися в науці: русинська (Lewicki 1834), давньо-західно-руська (Чарнецький 1867), південно-західно-руська (Соболевський 1906), південно-руська (Єфименко 1906), польсько-білоруська (Jakubowski 1912), південно-західноруська пізнього середньовіччя (Виноградов 1967), середньовічна західноруська або старобілоруськоукраїнська (Пашуто-Флоря-Хорошкевич 1982) [М'якишев 2000: 165].

По-різному трактувалася “руська мова” і в європейській науковій традиції. Теодор Бібліандер (1504-1564) під “руською мовою” розумів українську та білоруську разом; Петро Статоріус (1530-1569) поряд з польською літературною мовою виділяв діалекти: мазовецький, руський (український) та литовський (білоруський); А.Богорич (1520-1598) у своїй граматиці серед слов’янських мов згадує московську та руську; у книзі Й.Л.Фріша (1666-1743), присвяченій кирилиці та московській мові, згадується лише білоруська, при цьому київський катехизис 1645 року названо як “книжку, писану білоруським діалектом” [Зволінський: 57-60].

Ця мова (“руська”) ніколи не ототожнювалася із польською і московською (пізнішою російською), як, до речі, у свідомості руськомовних людей (українців і білорусів) не членувалася (принаймні, до середини XVI ст.) на “руську”-білоруську чи “руську”-українську. Щоправда, не можна заперечувати очевидну близькість українсько-білоруської “руської” мови до московської, оскільки остання в цей час також являла собою наслідок взаємодії тієї ж таки давньоруської із місцевою розмовною. Щодо польщизни, то до XVI ст. вона на “руську” (у її полісько-білоруському варіанті) мову вплив мала мінімальний. Десь від XVI ст. (особливо після Люблінської унії) ситуація кардинально змінюється. Відсоток полонізмів у “руській” мові невпинно зростає. В цей час на українсько-білоруській мовній арені схрестилися дві мовні системи – староболгарська місцевої редакції і старопольська, – в результаті чого однозначно програли розмовні українська і білоруська. Коли про фонетику, лексику, іноді словозміну “руської” мови ще можемо говорити, як про такі, що підпитувалися народнорозмовними елементами, то діалектний синтаксис до цієї мови потрапив у мізерно малих виявах. Звичайно, на значних просторах України і Білорусі у XVI-XVII ст. з’являлися писемні твори з різним відсотком розмовних, церковнослов’янських та польських рис, але наразі не маємо жодного літературного зразка з тих часів, написаного ідеальною (наскільки ми її можемо уявити) “простою” українською, білоруською чи церковнослов’янською мовою. У кожному випадку це було поєднання як мінімум трьох (“русько”-української, церковнослов’янської, польської; “русько”-білоруської, церковнослов’янської, польської), але найчастіше чотирьох (“русько”-українсько-білоруської, церковнослов’янської, польської) мовних систем. Мінімальною могла бути присутність лише українського та білоруського (залежно від авторства та території) розмовного елемента, проте церковнослов’янський (протягом всього часу функціонування “руської” мови) та польський (від XVI ст.) був наявний практично завжди.

Такий склад цієї мови дозволяв деяким дослідникам потрактовувати її як “польсько-словеноросьску” [Свенціцький 1958: 123], “русько-польську” (Штріттер, М.Греч), навіть уважати наріччям польської мови (Б.Лінде) [Карський Наречие: 254]. Інші ж учені про цю мову висловлювалися як про цілковито штучну, якою ніхто ніколи не говорив. Найвідоміший присуд “руській” мові зробив О.Бодянський: “Нею (мовою – *В.М.*) ніхто ніколи не говорив і не говорить ... (оскільки вона являє) найогиднішу суміш, яку лишень можна собі уявити і яка коли-небудь існувала на Русі” [Там само][2].

[2] Проте в науці відомі й інші оцінки. Зокрема Іван Франко цю мову характеризував вочевидь позитивно: „Многі новочасні пуристи дивляться з погордою на цю ніби макаронічну мову, але історик літератури не повинен забувати, що вона була своєрідним і органічним витвором дуже незвичайних суспільних і політичних відносин того часу, що силою конечності окрім церковного і польського язиків черпала богато з людових діалектів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торговлю з західними краями, чи то через винахід друку. Ся мова більше-менше від 1580 р. до кінця 18 віку видала богате і в значній мірі оригінальне письменство, велику масу друкованих книжок, із яких деякі і доси ще заховуються і читаються простим людом, сплодила обік тих друків велику масу рукописів, у яких збережено чи то пам’ятки найстаршого письменства, чи то переклади з класичних і новочасних творів, що не могли бути тоді друковані і ширилися в рукописних копіях, чи то твори чисто популярного характеру, в роді казань і поучень для простого народу, катехізмів, молитов, заклинань, драматичних творів, оповідань і літописних згадок, із яких можемо виробити собі тепер понятє про незвичайно багате і ріжнородне духове житє наших предків у тих часах, які попередили новочасне відродження південноруської нації, розпочате І.Котляревським при кінці 18 віку” [Франко 1910: 39-40].

Ясна річ, що російські науковці погодитися з дефініцією польських учених не могли і в наукових колах Росії (пізніше СРСР) це питання розв'язується раз і назавжди: “офіціальнимъ языкомъ былъ русский”, зазначено у Словнику Брокгауза та Єфрона в статті “Литовско-Русское государство” [Брокгауз-Єфрон 34: 826], так само названа офіційна мова ВКЛ і в радянських енциклопедичних виданнях [БСЕ 25: 52]. Російські мовознавці підходили до цього делікатного питання дещо обережніше: усвідомлюючи себе єдиною спадкоємницею Київської Русі, Росія не завжди могла дати собі раду із культурною спадщиною Києва – “мать городов руських”, але чомусь не престольне російське місто. Коли в кінці ХІХ ст. студії з історії мови сягнули апогею (обгрунтовавалася теорія походження російської мови – Соболевський, Шахматов), якось потрібно було коментувати факт, що більшість давньоруських пам'яток була створена не на сучасних російських землях, а на українських. А в кінці ХІХ ст. кожен скільки-небудь не заангажований мовознавець, історик, взагалі інтелігентна людина усвідомлювала, що великороси і малороси не один народ. Спроби були різні: від карколомних – про первинну осілість у Києві росіян і лише пізнішого заселення цих місць галичанами (Погодін, Соболевський) до більш поміркованих (Шахматов), наслідком яких став розпад єдиної давньоруської мови на діалекти, серед яких виділявся південноруський та західноруський. Після того, як у створеному СРСР було нарешті визнано, що українці і білоруси – не росіяни і розмовляють вони не російськими діалектами, а своїми окремими мовами, південноруський та західноруський діалекти у науковій літературі дозволено називати мовами.

Такий схематичний екскурс наведено нами для усвідомлення постання терміну “західноруська мова”, який в історіографії і філології ХІХ ст. у науковий обіг вводиться головно російськими вченими [Русанівський 2000: 182]. Словосполучення “західноруська мова” активно вживається славістами й досі. Умовність його очевидна, оскільки логічно мали б бути кореляти-відповідники за сторонами горизонту: “південноруська”, “північноруська” тощо, чого насправді нема. Назва ж бо “південноруська мова” для номінації української не прижилася. Терміни “північноруська” чи “східноруська” не могли виникнути в принципі, оскільки на час упровадження в обіг поняття “західноруська”, мова Московії називалася “великоруською”. Наслідком наукової діяльності Є.Карського фактично стало ототожнення понять “західноруська мова” = “старобілоруська мова”. Таким чином, на позначення мови писемності з білоруських теренів у науковій літературі використовуються переважно два терміни “західноруська мова” та ”старобілоруська мова”. Хоч відомі спроби розрізнення цих двох понять[3]. Термін “проста” мова для білоруської писемності вживався значно рідше [Аниченко 1966: 65]. Функціонування назви “західноруська мова” внесло в українсько-білоруську медієвістику велику плутанину. Неконкретність об'єкта, позначуваного цим терміном, дозволяло зараховувати до пам'яток, писаних згаданою мовою, тексти далеко не білоруських авторів. Як видно з висновків низки дослідників (О.Соболевський, Є.Карський, О.Назаревський, П.Владимиров та ін.) “західноруська мова” покривала простір значно ширший, ніж етнічний білоруський. Багато текстів, створених на Поліссі, безапеляційно зараховувалися до “західноруських”. Над те, явні поліські (північноукраїнські) риси у південноукраїнських пам'ятках нерідко потрактовуються як “західноруські” з уточненням, що то властиво білоруські. “Досить чистим західноруським наріччям”, як стверджує Є.Карський, виконано переклад Євангелія В.Тяпинським [Карський 1921: 37], хоч “білоруських” рис у цій пам'ятці всі дослідники виділяють переважно дві:

[3] “Західноруською” літературно-писемною мовою XV-XVII ст. треба вважати мову таких пам'яток, які не можна зарахувати ні до виключно білоруських, ні до українських, де відбиті як специфічні українські, так і білоруські риси. Західноруською мовою написані пам'ятки: Вислицький статут XV ст., три Литовські статути 1529, 1566, 1588 тощо.
Але, оскільки в період XV-XVII ст. виникають уже й пам'ятки з суто українськими або суто білоруськими мовними рисами, вільні від специфічних рис іншої мови, мову таких пам'яток слід називати старобілоруською і староукраїнською [Гумецька 1958: 334].

поплутування ¾ – *е* та написання *е*(<ę,’а) відповідно до наголошуваності, які насправді щонайменше є північноукраїнськими. Друга риса взагалі – суто поліська (див. параграф “**Відображення рефлексів *ę у пам’ятках**...”), перша для північноукраїнських пам’яток стає типовою вже від середини XVI ст. (див. параграф “**Відображення рефлексів *ě у пам’ятках**...”; пор. ще: К.Симонова відносить їх до спільних українсько-білоруських [Симонова 1989: 72]). О.Назаревський трактує Євангеліє В.Негалевського як “західноруську” пам’ятку. У своєму лінгвістичному дослідженні відзначає, що “вплив “західноруської” мови помітно відобразився на південно-руських (галицько-волинських) грамотах XIV-XV ст.” і трохи далі “характерною рисою старої “західноруської мови” є превалювання в ній білоруських рис” [Назаревський: 115]. Подібний уплив знаходив і О.Соболевський, який досліджуючи галицько-волинські грамоти XIV-XV ст., стверджував, що “в цих грамотах (особливо княжих) дуже відчувається вплив “західноруського” говору (білоруського), який у наступному XVI ст. став спільною для всієї польсько-литовської Русі офіційною мовою” [Соболевський Очерки: 54]. “Вплив” цей, як правило, проявляється тими-таки двома рисами: 1) поплутування ¾ – е, 2) написання е (<ę, ’а) в ненаголошеній позиції та 3-4 приклади (часто непевних) акання. Випадки “акання” О.Назаревський наводить такі: *карабля, роспорашае(т), допамага(л), волаючаго* [Назаревський: 48].

М.Рудзінська, характеризуючи урядову мову ВКЛ, виділяла три її типи: українсько-білоруський, білоруський та як окремий – тип під упливом польщизни [Рудзінська: 101].

Дещо інакша ситуація із називанням української мови цього періоду. Як справедливо відзначав Ф.Ткач, що вже “сама тільки наявність у мовознавчій літературі великої кількості термінів з нечітко окресленим змістом, які використовувалися для назви типів давньої української літературної мови (“руська”, “слов’яноруська”, “слов’яноукраїнська”, “проста”, “книжна”)[4] не тільки свідчить про відсутність сталого погляду на характер української літературної мови XIV-XVIII ст., але й заважає правильному висвітленню і розумінню її природи” [Ткач 1962: 67]. Сумнівів у дослідників щодо реального наповнення поняття “церковнослов’янська мова”, що мало також синоніми “словенська”, “словено-роська” не виникало: це колишня староболгарська за походженням із незначними домішками українських та білоруських рис (пор. ще І.Чепіга “мова слов’яноруська, тобто церковнослов’янська, а ще точніше – мова старослов’янська, яка протягом віків піддавалася впливові українських редакторів” [Чепіга 2001: 31]).

Найбільше проблем виникало із номінацією (та, мабуть, і усвідомленням як реалії взагалі) іншої літературно-писемної мови, функціонуючої в Україні, де живомовний елемент був очевидний і яку самі сучасники називали “руською” та “простою”. Дослідники (передовсім українські) внесли суттєві “корективи” у термінологію, додавши назви “книжна українська”, “староукраїнська”, “слов’яноукраїнська”, причому кожен намагався прокоментувати вже існуючі або пропоновані нові терміни. Як наслідок, маємо полярні, взаємовиключні потрактування цих понять і відповідно мов. Були відверто штучні спроби, як в А.Москаленка, котрий зазначав, що “в Україні в XIV- першій половині XVIII ст. існувало три типи писемно-літературної мови:

- слов’яноруська – в основі своїй старослов’янська, але помітно зукраїнізована;
- книжна українська мова – в основі своїй давньоруська, але ще більше, ніж слов’яноруська зукраїнізована;
- українська літературно-писемна мова, яка в своїй основі мала мову української народності, але разом з тим і елементи старослов’янської, давньоруської та іншомовні запозичення” [Москаленко 1961: 26].

Було б дуже цікаво дізнатися, які пам’ятки написані кожною із виділених мов, і взагалі чим відрізняються між собою 2-й і 3-й типи?

Відомі також намагання об’єднати всі існуючі в науці терміни під один, як це робить літератор Валерій Шевчук: “У XVI ст. формується книжна українська мова, що

---

[4] Додамо іще назву „південно-західноруська літературна мова” [Русанівський 1978: 13].

постала на основі руської литовського зразка, церковнослов'янської та народної української, і звалася ця мова "простою". Такою "об'єднаною" мовою, на думку Шевчука, написане Євангеліє В.Негалевського, твори діячів Острозького гуртка [Шевчук 2004: 84].

Проте превалює в українському мовознавстві думка, що від XIV ст. на початкових етапах існування ВКЛ на українсько-білоруських землях була одна спільна для обох народів мова, яку більшість українських лінгвістів так і називають "українсько-білоруська", але вже у XV, особливо від початку XVI ст., проступають риси окремих двох мов [Плющ 1971: 140; Півторак 1978: 33; Русанівський Вступ: 39; Німчук 1980: 30; Русанівський 2001: 61; Ісаєвич 2001: 191]. Тобто, фактично ототожнюються терміни "руська" = "українсько-білоруська" як мова урядової канцелярії ВКЛ[5]. На зміну спільній "руській"= "українсько-білоруській" з кінця XVI ст. приходить "проста". Цей останній термін українські лінгвісти пов'язують переважно з мовою саме на українських землях: "руська мова", по суті, була спільною літературною мовою для українців і білорусів ..., що існувала протягом XIV-XVI ст. аж до появи на Україні так званої "простої мови" [Плющ 1971: 140] і вживається він абсолютно синонімічно до іншого – "книжна українська мова": "тогочасна (XVI ст.) українська літературно-писемна мова відома з писемних пам'яток у двох виявах: книжна українська мова, або, як її ще називали, "проста мова", і мова слов'яноруська, тобто церковнослов'янська" [Чепіга 2001: 31]. Щоправда, Л.Гумецька, яка однозначно приймала термін "західноруська мова", не завжди чітко окреслювала ареал поширення назви "проста мова": "Проста" мова XVI-XVII ст. являє собою вже інший тип писемно-літературної мови проти "західноруської мови". З одного боку, в ній сильніше вирисовуються українсько-білоруські діалектні відмінності, з другого – вона вбирає в себе щораз більше польських елементів, віддаляючись щораз більше від живої народної мови" [Гумецька 1968: 8]. Не ясно за Л.Гумецькою, чи функціонувала "проста мова" в Білорусі. Допускав існування "простої мови" на білоруських теренах П.Плющ [Плющ 1962: 95]. Однозначно лише українською цю мову вважав Ю.Шевельов: "З того її ("руської" мови – *В.М.*) різновиду, що використовувався в т.зв. "учительних" Євангеліях та Апостолах, у казаннях, листах, документах церковних братств, що виростали по українських містах, наче гриби після дощу, починаючи з 1580 р. витворилася така собі простая мова (як її називали сучасники), тобто мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів" [Шевельов: 719].

Ґрунтовну працю питанню функціонування "простої мови" присвятив відомий австрійський славіст М.Мозер. Лінгвіст, намагаючись обґрунтувати "літературність" цієї мови[6], вважає її прямим продовженням спільної для українців і білорусів "руської", але, на відміну від українських учених, ні власне українською, ні білоруською не вважає: "При ідентифікації цієї мови до певної нації виникають труднощі передовсім тому, що "проста мова", по суті, не є ні виключно староукраїнським, ні стробілоруським надбанням; мова йде швидше про "староукраїнську і старобілоруську літературну мову" (у зв'язку з чим і безапеляційне віднесення багатьох пам'яток до білоруських і українських видається неможливим)" [Мозер: 223]. Учений відзначає, що в певний час на українсько-білоруських землях функціонували дві мови: "проста" і "руська" проте сфера їх

---

[5]Щоправда, трапляються у наукових виданнях (коли це не описка) надпатріотичні твердження: „Староукраїнська літературна мова виявляє себе в XIV ст. структурно як продовження літературної мови Київської Русі – ділового різновиду старослов'янської мови з його орієнтацією на місцеві слова й форми. Функціонально вона є літературною мовою українців і білорусів. У російській термінологічній традиції XIX ст., особливо його другої половини, вона виступає під назвою західноруська мова, південноруська мова, а сучасні вчені більше схиляються до назви українсько-білоруська літературна мова" (підкреслення наше – *В.М.*) [Русанівський 1997: 4]. Чи не мають права у такому випадку білоруси заявити, що старобілоруська мова є літературною мовою білорусів і українців?

[6] "Простая мова" представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на базе общего "руського" (= украинско-белорусского) делового языка, которая, даже обнаруживая некоторые черты народного украинского и белорусского языков, испытывала настолько сильное влияние со стороны польского языка и польских текстовых образцов, что исследователи часто оспаривали саму ее "белорусскость" или "украинскость" [Мозер: С.221].

застосування була різною: "в той час, коли "простою мовою" виростала така значна і багата література, ділова "руська мова" за два десятиліття по Люблінській унії почала гаснути" [Мозер: 237]. Приблизно таких висновків доходить і В.М'якишев, виділяючи 6 доказових (на думку вченого) пунктів протиставлення двох мов: 1) різні сфери застосування – "руська" сприяла державному управлінню; "проста" спочатку була засобом інтерпретації церковнослов'янського тексту", потім стала мовою релігійно-полемічної, а згодом і багатожанрової літератури; 2) обидві мови мають різні "біографічні дані": дати народження, пік життєвої форми, час занепаду; 3) різна цільова орієнтація: "руська" повинна була народну мову "підтягти" до книжного рівня, а "проста", навпаки, церковнослов'янську "спростити" до розуміння її місцевим населенням; 4) обидві мови мали різні переваги при передаванні білоруських і українських рис. Динаміка розвитку книжної мови Литви супроводжувалася перенесенням центру просвітництва з Вільна до Києва, що знайшло відбиття у переважанні в "руській мові" білоруських рис, в той час, коли "простій" частіше домінують українські мовні характерстики; 5) певна специфіка притаманна структурі обох мов: "руській" нехарактерні церковнослов'янські елементи і взагалі спектр іншомовної стилістичної палітри, що часто трапляються в "простій"; 6) різна мотивованість самих термінів: "руська", щоб протиставити власну мову іншим можливим при веденні справочинства, поняття ж "проста мова" підкреслювало опозицію до церковнослов'янської [М'якишев 2000: 169-170]. Аби наведені вище теоретичні розробки стали життєвими (прийнятими більшістю мовознавців), їх потрібно підтвердити конкретними прикладами, тобто довести, що, наприклад, справи Луцьких актових книг і "Ключ царства небесного ..." Г.Смотрицького написані різними мовами.

Бачимо, що деякі мовознавці наділяли "просту" і "руську" мови різними функціями: перша була мовою літератури, друга ж використовувалася лише в діловодстві. Різними ці мови вважав український лінгвіст П.Плющ, відзначаючи, що "проста" поряд із церковнослов'янською паралельно співіснувала протягом XVI-XVIII ст. в усіх жанрах літератури, за винятком актово-ділового письменства [Плющ 1962: 94]. Такої ж думки дотримується і В.Вітковський. Говорячи про "просту мову", до якої не залучає вчений грамот, актів, інтермедій, він стверджує, що твори українських письменників XVII ст. характеризуються виразно багатим і всебічним словництвом, виробленою фразеологією і розбудованою складнею [Вітковський 1969: 15]. Натомість І.Чепіга стверджувала цілком протилежне: "українська книжна, тобто "проста", мова мала широке застосування, вона повністю панувала в текстах ділового стилю і активно поширювалась на інші писемні жанри" [Чепіга 2001: 31]. Як синоніми вживає ці назви В.Аниченко: "Причини занепаду церковнослов'янської мови і витіснення її з творів релігійного змісту так званою "прстою", "руською" мовою вельми складні" [Аниченко 1966: 65]. Напевне, під терміном "книжна мова" розуміли І.Білодід, Г.Їжакевич, З.Франко також і "просту", оскільки за їх твердженням: "книжну мову цього періоду знаходимо у різноманітних літописах, актах, статутах, книгах адміністративних записів та інших ділових та епістолярних пам'ятках, творах художньої, публіцистичної, полемічної літератури" [Білодід 1962: 80].

Своє потрактовування назв мови у ВКЛ періоду XIV-XVI ст. пропонує Н.Непорожня: "На слов'янських землях ВКЛ протягом XIV-XVI ст. сформувалися два основні типи писемної мови, що генерують культуру: 1) канонізована (що також зазнала впливу тодішніх українських та білоруських говірок, особливо вимови) архаїчна церковнослов'янська мова, що тоді найчастіше звалася словенський язик, і 2) офіційна, змішана, штучна канцелярська, або актова мова, що звалася тоді руська мова, руський язик. Обидві ці мови були престижні, бо користувалися ними в своїх працях та публічно тільки вчена громадськість: церковна й державна влада, представники науки" [Непорожня 1999: 247].

Ще більше непорозумінь виникає у дослідженнях учених-нелінгвістів. У передмові до довгоочіваного видання Статутів ВКЛ українською мовою за редакцією С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова (Одеса, 2002) читаємо відвертий термінологічний нонсенс:

“Ретельний аналіз тексту Статуту (1529 р. – *В.М.*) говорить про те, що мовою його написання була все ж таки, руська (давньоруська), загальна в своїй основі для української, білоруської і російської мов” [Статути: 8]. І надалі автори вживають саме назву “давньоруська” вже без будь-яких застережень чи поправок, що це та ж само “руська” мова. Тому речення “У цьому виданні читачеві пропонується текст Статуту 1529 р. давньоруською, латинською і українською мовами...” для історика мови має свідчити про те, що упорядники перекладали оригінал, написаний тогочасною “руською” мовою одразу на дві – українську і давньоруську. Бо ж зрозуміло, що Статут 1529 року і давньоруська мова – поняття непоєднувані.

Мабуть, справедливо зауважувала І.Чепіга, що “науковці, особливо історики, іноді навіть не здогадуються, що за термінами *руська, староукраїнська, актова, книжна, старобілоруська, давня східнослов’янська, канцелярська слов’янська мова ВКЛ* криється та сама мова офіційної слов’янської писемності ВКЛ у найрізноманітніших її лексико-стилістичних виявах” [Чепіга 1995: 275]. Можливо, з патріотичних міркувань, можливо, через спроби надмірного теоретизування, зрештою, нерідко через відверте невникання в суть проблеми дослідники замість прояснювання (спрощення), навпаки, її максимально затемнювали (ускладнювали).

Ми не бачимо явних підстав для протиставлення у XVI ст. термінів “руська”, “проста”, “книжна”, мова. Усі вони є абсолютними синонімами до назви “староукраїнська” чи відповідно “старобілоруська мова”. Вважаємо безпідставні спроби протиставити поняття “руська” як позалітературна, що використовувалася лише в діловій писемності, та “проста” як повноцінна літературна. До того ж в уяві сучасників-писарів, про що вже йшлося вище, словами “руска” та “простая” позначалася одна мова. Різними їх зробили сьогочасні науковці. Також термін “проста” мова цілком логічно застосовувати і до білоруської писемності. Штучною видається нам назва “книжна українська мова” (до речі, у білоруській лінгвістичній термінології вона відсутня): виходить, що відомі на сьогодні покрайні записи на полях друкованих чи рукописних книг, написані якоюсь іншою мовою.

Пропонуємо такі терміни відповідно до часу функціонування тогочасних писемних мов:

- “руська” або спільна “українсько-білоруська” – мова на українсько-білоруських землях ВКЛ переважно до XVI ст.;

- “руська”, “проста” або “староукраїнська” – мова текстів, що постали переважно на українській території (хоч не виключено й на білоруській), у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси (в тому числі й “українського комплексу”[7] – “ікання”, поплутування *і – ы*, відображення диспалаталізації приголосних). Окремі зразки від XIV ст. ;

- “руська”, “проста” або “старобілоруська” – мова текстів, що постали переважно на білоруській території (хоч не виключено й на українській), у яких проявляються білоруські (не північноукраїнські) риси (в тому числі й “білоруського комплексу” – “акання”, “дзекання”, “цекання”). Окремі зразки від XIV ст.;

- “словеноросська”, “словенська”, “церковнослов’янська” – староболгарська за походженням, опрацьована українськими і білоруськими редакторами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аниченко 1966 – Анічэнка У.В. Кніжна-царкоўнаславянскія традыцыі в украінскай і беларускай перакладной пісьменнасці XVI-XVII ст. // Slavia, 1966. – №1. – С.65-72.
2. Білодід 1962 – Белодед И.К., Ижакевич Г.П., Франко З.Т. Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI – XVIII вв. // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – М., 1962. – С.80-89.

[7] Під терміном „український/білоруський комплекс” розуміємо вживання у пам’ятці одночасно низки лінгвальних рис, що стали в подальшому визначальними у національній літературній мові.

3. Брокгауз-Єфрон – Энциклопедическій словарь. Вып. Акц. изд. обществомъ Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефронъ. – Т. 1-82. – СПб., 1891-1904.
4. БСЭ – Большая советская энциклопедия. Тт. 1-50. – М., 1954.
5. Вітковський 1969 – Witkowski Wiesław. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, 1969.
6. Владимиров Предисловіе – Владимиров П. Предисловіе Василія Тяпинскаго к печатному Євангелію, изданнаго в Западной Россіи ок. 1579 г. // Кіевская Старина. – Т.XXIV. – 1889. – Приложенія. – С.1-9.
7. Владимиров Скорина – Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина. – СПб., 1888. – 360 с.
8. Гумецька 1958 – Гумецька Л.Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV-XVII ст. – "західноруська", "староукраїнська" і "старобілоруська" – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 332-336.
9. Гумецька 1968 – Гумецька Л.Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби (Доповіді радянської делегації на VI Міжнародному з'їзді славістів). – К., 1968. – С.3-14.
10. Зволінський – Зволінський Пшемислав. Погляди європейських граматистів XV-XIX ст. на українську та білоруську мови // Мовознавство – 1969 – №4. – С.57-61
11. Ісаєвич 2001 – Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури. – Т.2. К., 2001. – С.189-205.
12. Карський Наречие – Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие?// Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С.253-263.
13. Карський 1921 – Е.Ф. Карскій Белорусы. Т. III. Очерки словесности б∴лорусскаго племени. Вып. 2. Старая западно-русская письменность. Пг. 1921.
14. Мозер – Мозер М. Что такое "простая мова"? // Studia Slavica Hung. 47/3-4. – 2002. – С. 221-260.
15. Москаленко – Москаленко А.А. До походження української писемно-літературної мови на Україні в XIV- першій половині XVII ст. // Тези доповідей IV міжвузівської Республіканської славістичної конференції. – Одеса, 1961. – С.25-27.
16. М'якишев 2000 – Miakiszew W. "Мовы" Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // Studia Russica XVIII. Budapest, 2000. – С. 165-172.
17. Назаревський – Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В.Негалевского. – К., 1911. – 134 с.
18. Непорожня – Непорожня Надія. Культурологічний аспект етноніміки та актової мови ВКЛ // Мовознавство. IV Міжнародний конгрес україністів. – Одеса, 1999. – С. 245-253.
19. Німчук 1980 – Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наук. думка, 1980. – 303 с.
20. Огієнко Розмежування – Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. – С.170-188.
21. Півторак 1978 – Півторак Г.П. До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С.31-40.
22. Плющ 1962 – Плющ П.П. До питання про так звану "просту мову" XVI-XVIII ст. на Україні // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С.92-96.
23. Плющ 1971 – Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – 423 с.
24. Рудзінська – Rudzińska M. Charakterystyka języka urzędowego Wielkiego Księstwa Litewskiego // "II Międzynarodowy zjazd sławistów. Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo". – Warszawa, 1934. – С.98-104.
25. Русанівський Вступ – Русанівський В.М. Вступ // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С.7-65.
26. Русанівський 1997 – Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. – 1997. –№1. – 3-12.
27. Русанівський 2000 – Русанівський В.М. Західноруська писемна мова // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.182.
28. Русанівський 2001 – Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 390 с.

29. Свєнціцький 1958 – Свєнціцький І.С. Елементи живої народної мови в пам’ятках української літературної мови у XIV-XVII сторіччях // Питання українського мовознавства. – 1958. – Кн. 3. – С. 119-126.
30. Симонова – Симонова К.С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі “Четьї” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 56-79.
31. Соболеський Очерки – Соболевский А.И. Очерки по истории русского языка. – К., 1884. – Ч.1. – 156 с.
32. Статути – Статути Великого князівства Литовського. Т. І. За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одесса: Юридична література, 2002. – 461 с.
33. Ткач – Ткач Ф.Є. До питання про характер української літературної мови XIV-XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С.64-75.
34. Франко 1910 – Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів, 1910.
35. Чепіга 1995 – Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов’янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) // ЗНТШ. – 1995. – Т. 229. – С. 275-288.
36. Чепіга 2001 – Чепіга Інна. Деякі синтаксичні явища в мові Пересопницького Євангелія // Українська мова. – №1. – 2001. – С.31-34
37. [Чепіга ПЄ: 26] Чепіга ПЄ -Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам’ятка української мови //Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. – К., 2001. – С.13-54.
38. Шевельов – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – 1054 с.
39. Шевчук 2004 – Шевчук Валерій. Муза роксоланська. У двох книгах. – К., 2004.
40. [Шевчук 2004: 84]